

DOI 10.15407/mics2020.11.288

УДК [394.94:378.12:612.013](477)“192/193”

Анна Яненко,

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця

Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

pudovkina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0713-3087>

«СУМУЄМО ТЯЖКОЮ ВТРАТОЮ НАУКИ...»: ВШАНУВАННЯ СМЕРТІ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ УСРР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті розглянуто дії та заходи, спрямовані на вшанування колег-археологів і науковців-музейників, які пішли у засвіти у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. На прикладі Данила Щербаківського, котрий учинив самогубство через неможливість продовжувати наукові студії в музеї, померлих Миколи Біляшівського, Василя Ляскоронського, Сергія Дложевського, Бориса Фармаковського, Сергія Гамченка та інших проілюстровано типові пропам'ятні практики тогочасного інтелектуального співтовариства: публічні поховання і панахиди, покладання квітів на могилу, виголошення прощальних промов, ушанування вставанням і хвилиною мовчання під час буденних зібрань наукових осередків, некрологи й меморіальні статті на шпальтах періодики, надсилання телеграм, поштівок, офіційних і приватних листів із висловленням щирого співчуття і жалю через втрату, створення і діяльність спеціальних комісій і комітетів, встановлення анотованих дощок і надання структурним підрозділам наукових установ імені покійного інтелектуала, влаштування виставок, клопотання про надання пенсій родинам покійних, присвяти у фахових виданнях та посмертні публікації наукових студій. Залучено до наукового обігу маловідомі документи, що засвідчували вияв посмертної шани, – некроло-

¹ Білокінь, С. І. (2006). *В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст*. Київ: Інститут історії України НАН України; Білокінь, С. І. (2013). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* (Т. 2). Дрогобич: Коло; Білокінь, С. (2017). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*. Вид. 2-ге. Київ: Пенмен.

² Булик, Н. (2018). Інформативні можливості некрологів для вивчення львівської археології XIX – першої половини XX ст. В *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.) (с. 50). Київ: Інститут археології НАН України.

³ Затилюк, Я. (2019). «Пам'яті М. Біляшівського» – рукописний спомин з архіву Всеукраїнської академії наук та друковані некрологи 1926 року. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 5, 94–101.

⁴ Ходак, І. О. (2007). Данило Щербаківський як організатор академічної науки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 7, 119–129; Ходак, І. О. (2013). Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*, 1–2, 144–171.

⁵ Юркова, О. (2013). Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України. В *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжн. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)* (с. 219–237). Київ: Ін-т іст. України НАН України; Юркова, О. В. (2013). Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, 22, 31–54.

ги, офіційні та приватні звернення, світлини. Наголошено, що практики вшанування почасти виконували функцію громадянського протесту проти несправедливості, свавілля, нехтування принципами професійності й людяності, функцію опору репресивній і антигуманній політиці тоталітарного режиму.

Ключові слова: пропам'ятні заходи, смерть, інтелектуальне співтовариство, археологія, музейництво, Київ, УСРР, 1920–1930-ті рр.

Вшанування особистості в інтелектуальному співтоваристві за життя й після смерті є невід'ємною частиною культури спілкування, дотриманням професійної етики, виявом поваги, ввічливості, людяності. Смерть інтелектуала спричиняє скорботу, жаль, розпач – емоції, що зумовлюють виконання усталених ритуалів/практик, переживання, рефлексій. Студії зі сприйняття і осмислення смерті у різних соціальних групах та за різних періодів уможливають системне і динамічне бачення минулого. Історіографічний процес уже має приклади (ре)конструювання емоцій, зокрема й тих, що супроводжували смерть, у професійних спільнотах підрадянської України між двома світовими війнами. Почасти трагічні події археології й музейництва 1920–1930-х рр., вшанування пам'яті, (не)забуття висвітлювали у своїх студіях С. Білокінь ¹, Н. Булик ², Я. Затилюк ³, І. Ходак ⁴, О. Юркова ⁵ та ін.

Метою цієї розвідки є окреслення дій та заходів, спрямованих на вшанування ко-

лег – археологів-музейників, які пішли у за-світи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., – Миколи Біляшівського, Василя Ляскоронського, Сергія Дложевського, Бориса Фармаковського, Сергія Гамченка, Данила Щербаківського тощо; залучення до наукового обігу маловідомих виявів посмертної шани – некрологів, офіційних і приватних листів, промов; висвітлення деяких соціальних функцій пропам'ятних практик у тогочасній професійній спільноті.

Типовим меморіальним явищем міжвоєнного періоду, що продовжувало дореволюційні традиції, були публічні прощання, поховання, покладання квітів на могилу. На співтовариство музейників і археологів 1920-х рр. суттєво вплинула втрата Миколи Біляшівського та Данила Щербаківського. Труна із тілом М. Біляшівського стояла для прощання громадськості у залі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві (далі – ВІМіШ) 23 квітня 1926 р. до 3-ї години дня, коли мав відбутися «винос

⁶ Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням орфографічних і стилістичних особливостей, авторські помилки й друкарські похибки виправлено, пунктуацію узгоджено із сучасними нормами українського правопису.

⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), ф. ВУАК, спр. 59, арк. 35.

⁸ Імовірно, йдеться про голову Київського бюро Наукового комітету Укрголовпрофосвіти (уповноваженого Укрнауки в Києві) Леоніда Левитського.

⁹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 8.

¹⁰ Кузеля, З. (1926). Микола Біляшівський. З приводу смерті визначного історика мистецтва. *Діло*, 106, 3.

тіла його з Музею до пристані»⁶, а о 6-й вечора пароплав мав відвезти небіжчика до Канева для поховання згідно із заповітом на Княжій горі⁷ (рис. 1). Кореспондент Бульба у повідомленні «Похорони академіка М. Ф. Біляшівського» описав той день художнім словом: «Така тиха й така сувора зала історичного музею ім. Шевченка. Скупе світло падає зі шкляної стелі, розтікається по блідих обличчях портретів старовинних майстрів, порцелянових статуєток під шклом... Посеред залі на підвищенню труну оточено гронами живих квітів, труну небіжчика – творця цього музею, невтомного працівника на ниві української культури та науки – академіка М. Ф. Біляшівського. О 3-й годині в переповненій залі відбулася громадянська панахида. З коротенькими промовами виступили акад. [Олекса] Новицький, [Андрій] Винницький, проф. [Федір] Ернст, проф. [Микола] Шарлемань, М. Левицький⁸

та інші. Після останнього прощання труну винесено на площу, й, під жалібні звуки духовного оркестру, за старим українським звичаєм, покриту червоною китайкою поставлено на санки впряжені трьома парами кременних волів. Довгою смугою непокритих голів, через Олександрівський спуск, простягся жалібний похід до Дніпра, що широко повіддю вкрив безмежні дуги. Гаряче, весняне сонце залило кручі та дуги, іскристим золотом по воді розлилося. О 5-й годині труну М. Ф. Біляшівського знесли на пароплав. Крізь ідкий порох, зметений сотнями ніг, крізь вогкий вітер з Дніпрових притоків розлігся по хвилях заповіт. Небіжчика мають, за його заповітом, поховати на Княжій Горі, що за дві версти від Могили Шевченка»⁹. У галицькому часопису «Діло» прощання з М. Біляшівським у некролозі 16 травня 1926 р. описав Зенон Кузеля: «...помер в 59 році життя, знеможений тяжкими обставинами... Похорони відбулися величаво. Після панахиди в залі “Історичного музею” труну з тілом небіжчика винесено на площу й покриту червоною крайкою поставлено на санки, до яких запряжено три пари волів, а потім знесено на дніпровий пароплав»¹⁰.

11 червня 1927 р. о 5-й вечора відбулася громадська панахида за померлим Данилою Щербаківським в аудиторії Лаврського музею (трапезна палата) за участю знаних

Рис. 1. Інформація про заходи до смерті Миколи Біляшівського. 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 35)

інтелектуалів тогочасного Києва – А. Кримського, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Перетца, О. Новицького, В. Кричевського, представників Всеукраїнського музейного городка (далі – ВМГ) на чолі з директором П. Курінним, ВІМіШ, Секції наукових робітників, різних науково-дослідних кафедр і наукових інституцій, художніх освітніх установ (рис. 2, 3). Панахиду відкрив вступним словом Олекса Новицький, після того Петро Курінний розповів коротко про наукове життя небіжчика та його визначну роль, окреслив безпосередні причини, що «призвели до трагічного кінця». Наступним виголосив промову Агатангел Кримський. У перервах між промовами оркестр під керівництвом українського бандуриста, диригента Миколи Михайлова виконував «Заповіт» Тараса Шевченка і жалобний марш. Після закінчення промов жалобна хода пройшла повз музеї ВМГ і спинилася біля могили, викопаної у садку біля Великої дзвіниці навпроти головного корпусу музею. Під звуки жалобного маршу труну опустили в землю близько 7-ї вечора. Похорон за стародавнім звичаєм датовано радянськими монетами чеканки 1927 р., які кидали на дно могили ¹¹ (рис. 4).

У прощальних публічних промовах інтелектуали не лише зосереджували увагу на наукових здобутках небіжчиків, їхньому

Рис. 2. Василь і Євгенія Кричевські біля труни Данила Щербаківського, виставленої у Трапезній палаті Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1512)

Рис. 3. Труна із тілом Данила Щербаківського, виставлена у Трапезній палаті Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1966)

¹¹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 43.

Рис. 4. Могила Данила Щербаківського на території Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1166)

¹² Там само, ф. 10, спр. 28/20, арк. 8.

внеску в розвиток археології, музейництва, мистецтвознавства, а й наголошували на чеснотах померлих колег. У чернетці останнього слова до В. Ляскоронського П. Курінний на початку 1928 р. занотував: *«Прийміть останній глибокий поклон від групи службовців Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника Всеукраїнського музейного городка. Чотири роки спільної праці з тобою, високоповажний Василе Григоровичу, залишили глибокий і світлий слід в душі кожного з нас, що мали щастя з тобою зустрітися на життєвому шляху, працювати з тобою поруч на відповідальній роботі. Багато приємних і корисних хвилин дав кожному з нас, і твій образ може бути для всіх справжнім зразком людяності й гармонійності. Високоосвічений, але не крикливий в своїй освіті, відкритий, чесний і доступний кожному найлітньому й най-*

молодшому робітникові. Ти завше, маючи велике право на свою особисту думку, тримався у затінку, не жахаючися одначе самих відповідальних праць у самих відповідальних і навіть небезпечних з боку особистого щастя й спокою галузях нашої роботи. Віддаючи все громаді й науці, ти до самопожертви відданий їм, нічого не вимагав від них, працював в тих конкретних умовах, які давала дійсність і на них умів збудувати корисну діяльність, скеровану на користь радянського суспільства» ¹² (рис. 5).

Рис. 5. Могила Василя Ляскоронського на Лук'янівському кладовищі. Київ. 2019 р. (світлина Оксани Юркової)

Покійного вшановували під час черго-

- ¹³ Там само, ф. ВУАК, спр. 101, арк. 14.
- ¹⁴ Там само, ф. ВУАК, спр. 84, арк. 18.
- ¹⁵ Там само, ф. ВУАК, спр. 182, арк. 1.
- ¹⁶ Некрологія. (1930). *Хроніка археології та мистецтва*, 1, 80.
- ¹⁷ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 34.

Рис. 6. Некрологіи Миколи Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди». 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 34)

вих буденних зібрань інтелектуальних осередків – відділів, президій, учених рад тощо. Питання про похорон М. Біляшівського та вшанування його пам'яті вже у день смерті дослідника 21 квітня 1926 р. розглянули П. Курінний, М. Макаренко, О. Новицький, А. Носів, М. Рудинський, Д. Щербаківський, В. Козловська, Ф. Ернст та В. Ляскоронський на зборах президії Всеукраїнського археологічного кабінету (далі – ВУАК) ¹³. 5 травня на пленумі ВУАК за присутності О. Новицького, П. Курінного, А. Носова, М. Макаренка, В. Козловської, В. Ляскоронського та Д. Щербаківського обговорили можливість улаштувати 16 травня засідання, присвячене пам'яті Миколи Федотовича, й намітили підготувати доповіді про роботу й внесок небіжчика: С. Єфремову – «Громадська діяльність»; П. Курінному – «М. Біляшівський як археолог»; А. Винницькому – «Музейна діяльність»; В. Ляскоронському – «Нумізматичні праці»; Д. Щербаківському – «Праці з народного мистецтва»; М. Василенкові – «Архівна праця» ¹⁴. Присутні на зборах мистецького відділу ВУАК О. Новицький, Ф. Ернст, М. Рудинський і А. Середя 4 січня 1928 р. ушанували вставанням пам'ять покійного дійсного члена ВУАК В. Ляскоронського ¹⁵. Восени 1929 р. у Всеукраїнській академії наук (далі – ВУАН) відбулося засідання, де в кількох доповідях відзначили

важливу роботу дослідника старовини Леоніда Добровольського, який пішов у засвіти 17 вересня ¹⁶.

Глибокий сум із приводу втрати колег, співчуття друзям і рідним публічно висловлювали у пресі, друкували некрологі та меморіальні статті. Свій жаль через «*несподівану смерть видатнішого музейного діяча України*» М. Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди» у квітні 1926 р. вимовили співробітники Київського крайового сільськогосподарського музею, ВУАН, ВУАК, ВІМіШ, «Лаврського музею, Музею старого мистецтва ВУАН та Картинної галереї у Києві», Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН ¹⁷ (рис. 6). 22 квітня «Пролетарська правда» опублікувала повідомлення Д. Щербаківського про смерть академіка: «*В ніч на 21 квітня помер відомий археолог, фундатор Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка у Києві, дійсний член Української академії наук, Микола Федотович Біляшівський... Тяжкі умови життя в добу громадянської війни підірвали й без того не міцне здоров'я М[иколи] Ф[едотовича], і він передчасно зійшов в могилу. Наукової роботи не покидав він до останніх днів, і ще за декілька годин до смерти працював над статтею до Трипільського збірника, що видає Академія наук. В особі Миколи Федотовича зійшов в могилу не лише*

Рис. 7. Пропам'ятне повідомлення Данила Щербаківського про Миколу Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди». 22 квітня 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 4)

¹⁸ Там само, спр. 154, арк. 4.
¹⁹ Там само, спр. 59, арк. 29.

видатний вчений й музейний робітник, але й громадський діяч, що ніколи не кидав свого поста на полі української культури, над розвитком якої стало й невпинно працював покійний, не зважаючи на люті утиски доби царату»¹⁸ (рис. 7).

Після трагічної загибелі Д. Щербаківського П. Курінний оприлюднив 12 червня 1927 р. на шпальтах «Комуніста» пам'ятний допис: «6-го червня о 10-й годині вечора кинувся у Дніпро, біля мосту ім. Євгенії Бош, Данило Михайлович Щербаківський, найавторитетніший з знавців музейної справи, відданий до самопожертви будівничий Всеукраїнського історичного музею в Києві, дослідник народного мистецтва України і талановитий виховач багатьох сочень українського молодняка, серед якого десятки наукових робітників. Відійшла в минуле людина виняткової енергії, знання, широти, кристалічної чесноти й доброти, відійшла у час розквіту своїх сил, у час, коли розгорнулися безмежні простори роботи... Небіжчик наклав на себе руки через несприятливі умови, що склалися для його праці в рідному йому Всеукраїнському історичному музеї у Києві. Твердою, як і завжди рукою, Данило Михайлович перервав своє дорогоцінне життя. Одначе, вдячне суспільство не забуде роботи небіжчика й продовжить справу Д. М. Щербаківського»¹⁹ (рис. 8).

25 червня 1927 р. представники інтелектуальної спільноти підготували лист до редакції «Вісті ВУЦВК», у якому публічно висловили свою позицію щодо самогубства Д. Щербаківського: «Ми, українські наукові робітники, тяжко вражені жахливою подією і безмірно важкою втрапою, не можемо пройти мовчанням повз неї, вбачаючи в ній тяжку й симптоматичну загрозу... Ми вимагаємо, щоб цей розслідування [самогубства Д. Щербаківського] не провадився в бюрократичних сховищах канцелярії, а щоб преса й інші органи вияву громадської думки стежили та по змозі інформували громадянство про хід слідства й про його результати.

Рис. 8. Повідомлення про похорон Данила Щербаківського на шпальтах газет. 12 червня 1927 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 43)

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 7, спр. 585, арк. 25–26 зв.

²¹ НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/6, арк. 12–13.

²² Некрологія. (1930), 79–80.

²³ Некрологія. (1931). *Хроніка археології та мистецтва*, 3, 95.

²⁴ Некрологія. (1930), 80.

²⁵ Некрологія. (1931), 95.

Ми вимагаємо, щоб негайно були усунені ті, що стояли на чолі музейної управи Київського Музею й щоби в ту управу увійшли люди з науковим та громадсько-політичним авторитетом». Звернення підписали майже 80 інтелектуалів, серед яких Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Катерина Мельник-Антонович, Микола Макаренко, Наталія Полонська-Василенко, Петро Рулін, Василь Ляскоронський, Антін Середя, Олекса Новицький, Євгенія Спаська, Марія Новицька, Олександр Якубський, Петро Курінний, Валерія Козловська, Василь Дубровський, Олександр Грушевський, Кость Мощенко, Анатоль Носів, Марія Мушкет, Валентин Шугаєвський, Сергій Гамченко та ін.²⁰

Співробітники наукових установ збирали оприлюднені у пресі некрологи, присвячені дослідникам старовини. Федір Камінський, очільник Миколаївського історико-культурного музею, у листі до Петра Курінного від 14 червня 1927 р. повідомляв: *«Я надіслав до Вас бандероллю місцеву газету “Красный Николаев”, де було вміщено повідомлення про смерть шановного Данила Михайловича. Я знав, що комусь доручено було зібрати газетки з повідомленнями про смерть Дан[ила] Мих[айловича]. Отже знаю про це, я прислав Вам газетку місцеву. Коли буде що вміщено – надішлю тільки не знаю – може*

передбачили зібрати лише газети “київські”»²¹.

Упродовж 1930–1931 рр. у «некрології» періодичного видання ВУАК «Хроніка археології та мистецтва» надрукували пропам’ятні повідомлення про смерть фундатора й організатора Херсонського державного історично-археологічного музею Віктора Гошкевича (2 березня 1928 р.), дослідника старовини Леоніда Добровольського (17 вересня 1929 р.)²², директора Одеського історично-археологічного музею Сергія Дложевського (23 жовтня 1930 р.)²³: *«Чимало втрат зазнав Всеукраїнський археологічний комітет останнього часу. Акад. М. Т. Біляшівський, проф. Д. М. Щербаківський, проф. Ляскоронський. Мабуть ні одна установа молодій Українській академії не втратила стільки!»²⁴; «з великим сумом доводиться констатувати, що Всеукраїнський археологічний комітет знову втратив ще одного з своїх дійсних членів; цим разом одного з видатних знавців клясичної старовини. Це ще гостріше висуває потребу подумати про готування нових кадрів»²⁵.*

Колеги адресували установі, де працював покійний, або його найближчим товаришам телеграми, поштівки, офіційні й приватні листи, висловлюючи щирі співчуття через втрату. 23 квітня 1926 р. до ВУАК звернув-

²⁶ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 1.

²⁷ Там само, арк. 2.

²⁸ Там само, арк. 3.

ся засновник і очільник Черкаського музею Дмитро Бочков: *«Одержавши сумну звістку про передчасну смерть дійсного члена Комітету, академіка Біляшівського Миколи Федотовича, праці якого не обминали й Черкащини, Черкаський ОкрМузей висловлює Археологічному Комітетові свої співчуття в тяжкій втраті значної наукової сили»*²⁶. 28 квітня звернення надіслав директор Харківського археологічного музею Олександр Федоровський: *«Музей висловлює Українській академії наук свій великий жаль і своє співчуття з приводу сконання одного з найстаріших і найвидатніших українських археологів академіка Миколи Федоровича Біляшівського»*²⁷. 16 травня співробітники ВУАК отримали скорботного офіційного листа від ВІМіШ за підписами тогочасного директора Андрія Винницького та секретаря Євгена Дзбановського: *«ВІМіШ висловлює своє глибоке співчуття ВУАКові з приводу смерті члена Комітету М. Ф. Біляшівського. Ця втрата особливо значна в сучасний момент, коли після років революційної боротьби поновлюється нормальна наукова робота, зокрема обслідування й археологічні розшуки на території України. Бувши в центрі археологічного вивчення України протягом кількох десятиліть, його “літописцем”, Микола Федотович, як дуже мало тепер людей, знав територію України та всі прогалини*

*археологічного дослідження цієї території. Цим своїм знанням М. Ф. Біляшівський дуже прислужився розвитку археологічних дисциплін на Україні та музейному збиранню археологічних пам'яток, й його передчасна смерть – велика втрата для археологічної справи на Україні»*²⁸.

Чимало листів співчуття отримали співробітники ВУАК 1927 р. *«з приводу смерти Д. М. Щербаківського»*: 9 червня телеграму, *«де висловлено жаль»*, від Київського сільськогосподарського музею та від архітектора Олександра Грінберга з Москви; 14 червня повідомлення від Черкаського музею, у якому *«висловлено співчуття співробітниками музею з несподіваної передчасної страти життя Данилом Михайловичем Щербаківським»*, і від очільника Одеського археологічного музею з глибоким співчуттям *«з приводу тяжкої втрати для науки та Комітету»* за підписом Сергія Дложевського; 20 червня реставратор Кость Кржемінський висловив *«глибоке співчуття з приводу дорогоцінної втрати найавторитетнішого вченого корифея історії Українського мистецтва»*, а також *«жаль з приводу смерти Д. М. Щербаківського»* виразило Кам'янець-Подільське наукове товариство; 24 червня скорботне сповіщення надійшло від Полтавського наукового товариства; 28 червня *«жаль з приводу смерти»* ученого висловив худож-

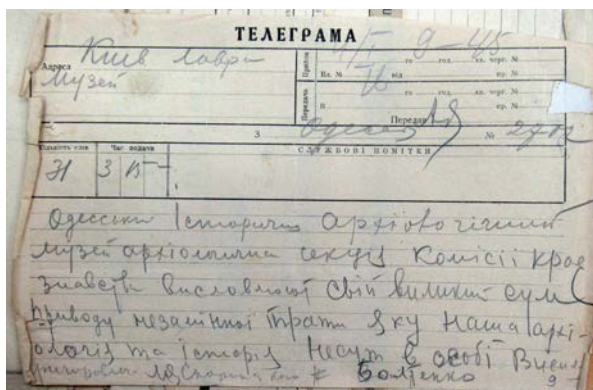

Рис. 9. Телеграма-співчуття з приводу смерті Василя Ляскоронського від співробітника Одеського історико-археологічного музею Михайла Болтенка. 4 січня 1928 р. (НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/20, арк. 9)

²⁹ Там само, спр. 169в, арк. 48–48 зв., 49 зв.–51.

³⁰ Там само, ф. 10, спр. 55/6, арк. 11–11 зв.

³¹ Там само, спр. 28/20, арк. 9.

³² Там само, ф. ВУАК, спр. 431, арк. 4.

ник-реставратор Дмитро Кіплік²⁹. У листі до П. Курінного очільник етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею Василь Кравченко 12 червня писав: «Довідавшись про наглу й передчасну смерть такого видатного наукового робітника, а ще й громадського діяча, яким був Данило Михайлович Щербаківський, ми, співробітники Етнографічного відділу, та Етнологічної при ньому секції, Волинського музею, надто схвилювані такою великою втратою! Загинув видатний діяч не лише України, а цілої Радспілки. Багато в нас таких нема – вони лише поодинокі одиниці. Всі ми тяжко засмучені й це примушує нас низько схилити свої голови над свіжою могилою небіжчика. Просимо від нас висловити глибоке співчуття родині Данила Михайловича...»³⁰. 4 січня 1928 р. співробітник Одеського історико-археологічного музею Михайло Болтенко надіслав до Лаврського заповідника телеграму, висловлюючи «великий сум [з] приводу незамінної втрати, яку наша археологія та історія несуть в особі Василя Григоровича Ляскоронського»³¹ (рис. 9, 10). 18 жовтня 1932 р. ВУАК надіслав скорботну телеграму родині археолога Сергія Гамченка: «Сумуємо тяжкою втратою науки смертю Сергія Свиридовича, висловлюємо Вам щире спів-

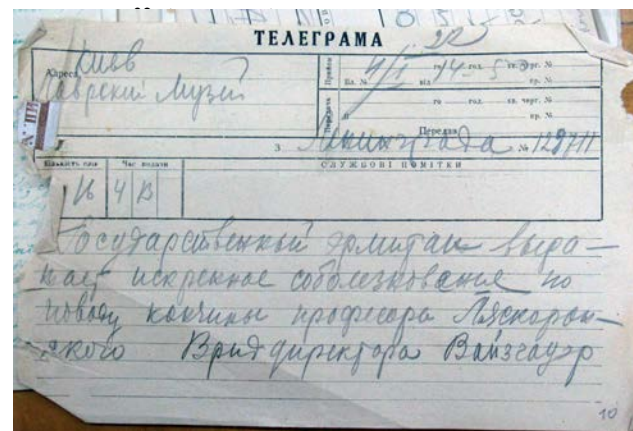

Рис. 10. Телеграма-співчуття з приводу смерті Василя Ляскоронського від в. о. директора Державного Ермітажу Оскара Вальдгауера. 4 січня 1928 р. (НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/20, арк. 10)

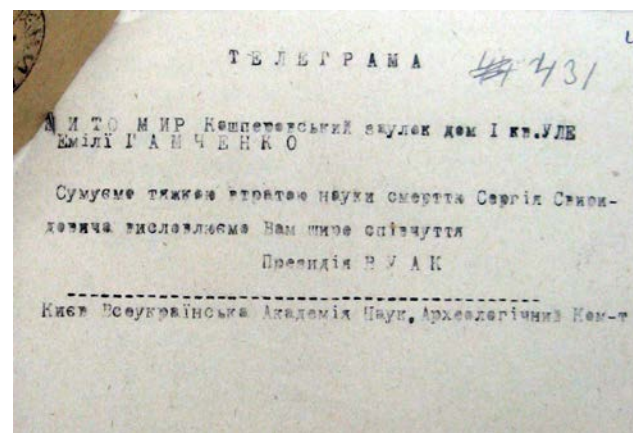

Рис. 11. Телеграма-співчуття з приводу смерті Сергія Гамченка від співробітників Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН. 18 жовтня 1932 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 431, арк. 4)

³³ Там само, спр. 169а, арк. 3.

³⁴ Зауважимо, що дружина покійного археолога Євдокія Борисівна висловлювала Д. Щербаківському свої здивування і жаль через те, що редакція Трипільського збірника розпорядилася матеріалами М. Біляшівського без узгодження із нею, «знизивши наукову вартість цієї посмертної його розвідки», й констатувала цю ситуацію як «сумний факт неповаги до пам'яті М. Ф.» (НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 227, арк. 67–68 зв.).

³⁵ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 362, арк. 1.

³⁶ Фармаковський, Б. В. (1929). *Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознімками)* (с. 5). Одеса: Одеський історично-археологічний музей.

³⁷ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 279, 4 арк.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3426, арк. 7.

По смерті інтелектуала для координування пропам'ятних заходів часом створювали спеціальні комісії або комітети. Зокрема, організаційні збори комітету з увічнення пам'яті Данила Михайловича Щербаківського відбулися у неділю 27 листопада 1927 р. у приміщенні ВУАК ³³.

Поширеною практикою посмертного вшанування науковця були присвяти у фахових виданнях та посмертні публікації. В «Українському музеї» (1927) редакція віддала данину пам'яті М. Біляшівському і Д. Щербаківському. П. Курінний підготував до друку посмертні розвідки своїх колег: у збірнику «Трипільська культура на Україні» (1926) – статтю М. Біляшівського «Борисівське городище» ³⁴; в «Українському музеї» – студію В. Ляскоронського «Римські монети, які знайдено на території м. Київ» ³⁵. У 1929 р. Одеський історично-археологічний музей посмертно оприлюднив україномовний переклад дослідження Бориса Фармаковського «Розкопування Ольбії р. 1926», навівши витяг із протоколу Наукової ради Ольвійської археологічної експедиції від 14 серпня 1928 р.: «29 липня ц. року вмер проф. Б. В. Фармаковський, невтомний дослідник Ольбії протягом майже тридцяти двох років. Науковій раді Ольвійської експедиції у складі М. Ф. Болтенка, С. С. Дложев-

ського, Ф. Т. Каминського, І. І. Міщанинова доводиться випускати у світ його останню передсмертну працю, надіслану від нього для перекладу та друку у травні 1928...» ³⁶. Збірник статей із класичної археології на честь покійного Б. Фармаковського у квітні 1929 р. запропонували підготувати й співробітники ВУАК ³⁷.

18 січня 1928 р. члени Музейного комітету ВІМіШ погодились із бажанням сім'ї Д. Щербаківського перенести все устаткування його кімнати до Музею діячів України ВУАН, «біля кімнати його в Музеї прикріпити дошки меморіальну», а «у самому помешканні влаштувати кімнату для наукових занять» ³⁸. Чимало зробили співробітники Миколаївського історико-археологічного музею для увічнення пам'яті Бориса Фармаковського, який тривалий час очолював Ольвійську археологічну експедицію й безпосередньо посприяв поповненню античної колекції установи. За два тижні після смерті дослідника у серпні 1928 р. на «жалібно-му» засіданні складу Ольвійської експедиції ухвалили: «...кімнату, в якій мешкав і працював під час розкопок Б. В. Фармаковський надалі використовувати виключно для роботи по складанню описів, класифікації поступаючих з розкопок речей» і повісити у цій кімнаті портрет археолога. Тоді ж директор музею Ф. Каминський уперше висловив дум-

³⁹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 202/6, арк. 14.

⁴⁰ Там само, арк. 14 зв.; спр. 279, 4 арк.

⁴¹ Там само, спр. 154, арк. 7.

⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1499, арк. 63.

⁴³ Там само, оп. 6, спр. 3425, арк. 39.

ку щодо доцільності надання відділові Ольвії «імені проф. Б. В. Фармаковського», а також звернувся до колег небіжчика посприяти музеєві утворити при відділі Ольвії «куток» Б. Фармаковського – передати меморіальні матеріали. Упродовж листопада–грудня 1928 р. С. Дложевський, М. Болтенко, Г. Крисін та інші передали музеєві листи від знавця античності. У 1929 р. постановою Народно-го комісаріату освіти УСРР ухвалено «найменувати відділ Ольвійської старовини в Миколаївському державному історично-археологічному музеї ім'ям проф. Б. В. Фармаковського»³⁹. До того ж археологи, зокрема й М. Макаренко, запропонували вшанувати пам'ять дослідника встановленням на терені Державного заповідника «Ольвія» пам'ятника-монумента⁴⁰.

Представники інтелектуального співтовариства інколи клопоталися про надання пенсій родинам небіжчиків (зокрема, для сім'ї М. Біляшівського⁴¹ та дочки С. Дложевського Ірини⁴²).

За тоталітаризму, доби контролю над інтелектуальною думкою, репресій проти свободи й будь-яких проявів іншості, публічні реакції на втрату інтелектуалів-гуманітаріїв, прилюдне вшанування їхньої пам'яті, пригадування наукової та громадської роботи виконували почасти й соціальну функцію громадянського протесту – проти неспра-

ведливості, свавілля, нехтування принципами професійності й людяності. У заяві до уповноваженого Управління науковими установами НКО УСРР у Києві, Комісії з обслідування ВІМіШ та Бюро Секції наукових робітників від 17 червня 1927 р. завідувач художного відділу музею Ф. Ернст наголошував: «Після смерті незабутнього Д. М. Щербаківського я переконався, що даліше співробітництво з сучасним директором, А. В. Винницьким, та завідувачем бібліотекою, А. І. Онищуком, є для мене з принципового боку неможливе. Тому вважаю обов'язком довести до вашого відому, що в разі, коли зазначені особи залишаться надалі урядовцями Музею, я буду змушений вийти зі складу співробітників цього музею, не дивлячись на те, що поклав багато сил на його упорядкування, збагачення й дальший розвиток»⁴³. Своєю чергою репресивні органи радянської влади пильно стежили за меморіальними подіями інтелектуалів. Інформатор, т. зв. секретний співробітник «Лектор» 11 червня 1927 р. доповідав: «Определенно носят слухи, что похороны Щербаковско-го будут превращены в крупную демонстрацию, которая заставит власти считаться с мнением общественности. В академии Наук и в Лаврском Музее на квартире Куринного идут непрерывные совещания, но все решения держатся в исключительной тайне.

⁴⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 65, спр. С-1668, т. 1, ч. 2, арк. 12.

⁴⁵ Державний архів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, арк. 103, 110.

*В Лаврском заповеднике на дверях Отдела шитья и культов вывешены оповещения о смерти Щербаковского, с его фотографией и извещением о том, что истор[ический] музей и Лаврск[ий] музей закрыты в знак траура на 3 дня. Похороны назначены на 5 часов 11 июня. Место погребения – сквер перед Лаврским музеем»*⁴⁴. У серпні 1933 р. під час чистки апарату ВМГ комісією Робітничо-селянської інспекції участь у публічній панахиді за Д. Щербаківським розцінювали як злочин, небіжчику інкримінували належність до Спілки визволення України: «*На похоронах Щербаківського Курінний перелічив всі заслуги Щербаківського... [Ольга Баланина] була на його похоронах і клала квіти... [Марія Новицька] квіти на могилу Щербаківського носила, бо він був її вчителем, вважала його лекції за корисні... З Щербаківським вона солідаризувалась, її робота політично шкідлива... На могилу Щербаківського щороку клала цвіти»*⁴⁵.

Упродовж 1920–1930-х рр. у підрадянській Україні відбулося чимало урочистих і трагічних подій, що дають змогу виокремити основні практики вшанування пам'яті археологів-музейників, що йшли у засвіти. Громадські панахиди, прощання, засідання наукових осередків, виголошення доповідей, публікації-некрологи, меморіальні

експозиції, присвяти у фахових виданнях та посмертна публікація студій небіжчиків, встановлення пропам'ятних дощок тощо не лише мали на меті віддати данину колегам, а й частково виконували функцію громадянського протесту й опору репресивній і антигуманній політиці більшовиків.

References

Bilokin, S. I. (2006). *V oboroni ukrainskoi spadshchyny: istoryk mystetstva Fedir Ernst*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (2013). *Masovy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhere-loznavche doslidzhennia* (Vol. 2). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (2017). *Masovy teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhere-loznavche doslidzhennia*. Kyiv: Penmen [in Ukrainian].

Bulyk, N. (2018). Informatyvni mozhlyvosti nekrolohiv dlia vyvchennia lvivskoi arkheolohii XIX – pershoi polovyny XX st. In *I Vseukrainskyi arkheolohichni zizd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23–25 lystopada 2018 r.)* (p. 50). Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. R-323, op. 1, spr. 1638.

Farmakovskiy, B. V. (1929). *Rozkopuvannia Olbii r. 1926. Zvit (z dvoma planamy y 60 fotoznymkamy)*. Odesa: Odeskyi istorychno-arkheolohichni muzei [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 65, spr. S-1668, t. 1, ch. 2, ark. 12.

Khodak, I. O. (2007). Danylo Shcherbakivskyi yak orhanizator akademichnoi nauky. *Ukrainske mystetstvo-znavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii*, 7, 119–129 [in Ukrainian].

Khodak, I. O. (2013). Lysty Fedora Ernsta do Danyla Shcherbakivskoho: storinky spivpratsi vchenykh. *Studii mystetstvoznavchi*, 1–2, 144–171 [in Ukrainian].

Kuzelia, Z. (1926). Mykoly Biliashivskyi. Z pryvodu smerty vyznachnoho istoryka mystetstva. *Dilo*, 106, 3 [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (NA IA NAN Ukrainy), f. VUAK, spr. 59, 84, 101, 123, 154, 169a, 169v, 182, 202/6, 279, 362, 431.

NA IA NAN Ukrainy, f. 9, spr. 227.

NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/20, 55/6.

Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, inv. № KPL-N-1166, KPL-N-1512, 1792.

Nekrolohiia. (1930). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, 79–80 [in Ukrainian].

Nekrolohiia. (1931). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 3, 95 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 166, op. 6, spr. 3425, 3426.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 7, spr. 585.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 9, spr. 1499.

Yurkova, O. (2013). Vshanutannia Patriarkha: Reaktsiia na smert Mykhaila Hrushevskoho poza mezhamy radianskoi Ukrainy. In *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy: Materialy mizhn. nauk. konf. (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.)* (pp. 219–237). Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yurkova, O. V. (2013). Taiemnytsi ofitsiinoho nekroloha Mykhaila Hrushevskoho. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, 22, 31–54 [in Ukrainian].

Zatyliuk, Ya. (2019). “Pamiati M. Biliashivskoho” – rukopysnyi spomyn z arkhivu Vseukrainskoi akademii nauk ta drukovani nekrolohy 1926 roku. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 5, 94–101 [in Ukrainian].

Anna Yanenko

“WE MISS FOR THE HEAVY LOSS OF SCIENCE...”: HONORING DEATH IN THE ARCHAEOLOGICAL COMMUNITY OF UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND HALF OF THE 1920S AND EARLY 1930S

The article deals with actions and activities aimed at paying tribute to colleagues – archaeologists and museum research workers, who step out during the second half of the 1920s and early 1930s. Examples of typical memorable practices in the intellectual community are given. Civil funerals and laying flowers on the grave were a characteristic memorial phenomenon. The intellectual community was significantly affected by the loss of Mykola Biliashivskyi (April 1926), Danylo Shcherbakivskyi (June 1927), Vasyl Liaskoronskyi (January

1928), Borys Farmakovskiy (July 1928), Serhii Hamchenko (October 1932), etc. In funeral public speeches, archaeologists focused not only on the scientific achievements of the late, their contribution to the development of archeology, museology, art history, but also emphasized the deceased colleagues' virtues. The dead men were honored by standing up and a moment of silence during the daily meetings of intellectual centers – departments, presidiums, research councils etc. Deep sadness over the loss of co-workers, condolatoryence to friends and relatives were publicly expressed in the press, obituaries and memorial articles were published. Colleagues addressed telegrams, postcards, official and private letters to the institution, where the late worked, or to his closest friends, expressing their sincere compassion for the loss. Special commissions or committees were sometimes set up to coordinate commemorative events after an intellectual's death. Honor tribute was also paid through the installation of memorial plaques or giving the structural units of research institutions the name of the deceased intellectual. Temporary expositions were prepared for the anniversaries of death. The intellectual community representatives were petitioning for pensions for the families of the deceased. Dedications in professional editions and posthumous publications of the researchers' studies were a common practice of post-mortem honoring of scientists. Little-known documents – manifestations of posthumous honor – obituaries, official and private addresses, photos are introduced into scientific use. It was emphasized that the practices of honoring also served as a civil protest against injustice, arbitrariness, disregard for the principles of professionalism and humanity, as well as were resistance to the repressive and inhumane policies of the totalitarian regime.

Keywords: memorial events, funerals, obituaries, death, intellectual community, archeology, museology, Kyiv, UkrSSR, 1920s, 1930s.